

Світлана Бибик

«НОВИЙ СЛОВНИК ЕПІТЕТІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ»: ДО КОРПУСУ ПОЕТИЧНОЇ МОВИ

*Світе ясний! Світе тихий!
Світе вольний несповитий!*
(Тарас Шевченко)

*І замалий і неширокий
Цей світ без берега і меж.*
(Микола Вінграновський)

Словник поетичної мови — це світ просторово-часових, індивідуальних та національних світів, це тепла впорядкована хата українського лексикону, вкоріненого в традицію художньо-образного вживання. Тому наведені рядки епіграфів, які використано й на обкладинці «Нового словника епітетів української мови» (2012 рік), не випадкові: тут зафіксовано й представлено основний склад безберегого (динамічного, широкого, тематично й часово зумовлюваного) словника мови поезії, прози, публіцистики, відкритого для розширення. Не завжди крапка в кінці переліків означень свідчить про завершеність, закритість ряду — авторська словотворчість також безберега, вільна, та й так звані логічні, традиційні, усталені означення також підвладні часовим змінам — архаїзуються, старіють і оновлюються, закріплюються в традиційних оцінних виразах (напр., *земля радянська, чорнобильська; життя американське, європейське; часи Божі, кризові* тощо).

Основа такої лексикографічної праці — словосполучення як мінімальний контекст, який передає, ословлює, сконцентрує, зберігає в собі культурну інформацію. Усе, що нас оточує, що ми оцінюємо в мові, перевтілюється у граматично й семантично поєднані слова: зовнішній світ реальності переводиться у лінгвістичний механізм його означення, характеристики, маркування або й просто виділення чогось із потоку зовнішньої та внутрішньої психологічної інформації. В оцінній характеристиці культури задіяні складні мисленнєві операції, схеми, які здійснює кожний член етнокультурної спільноти.

Образне пізнання реальності за допомогою «замісників» традиційних номінацій реалій довікля є необхідною передумовою художнього мовомислення, яке виформовує художнє значення, конкретно-чуттєві ознаки в концептуальному ядрі слова. За Б. О. Ларінім, типологія художнього значення слова в образному уявленні нагадує піраміду, підніжжя якої утворюють слова з номінативним значенням, вище розташовані слова, які включені в різні типи образної реальності, а на верхівці опиняються одиниці з естетичним значенням, які виростають з простих уживань, узагальнюючи їх найбільш вагомі художні якості (Ларин Б. А. Эстетика слова и язык писателя. — Л., 1974. — С. 36).

Одним із різновидів словосполучення є епітет, за яким можна ідентифікувати стиль, настрій, експресію, емоції висловлюваного. У художній мові — це ключовий компонент її образності, асоціативності. Естетична цінність мови в будь-якому з її функціонально-стильових різновидів, зауважує С. Я. Єрмоленко, «залежить від ролі епітетних, означальних слів. Ряди логічних, аналітичних епітетів відбивають закономірний процес пізнання явищ, їх упорядкування в науковій картині світу. І все-таки найцікавішу інформацію про семантичну динаміку епітетів дає нам художній стиль» (Єрмоленко С. Я. Передмова // Словник епітетів української мови / [автори-укладачі: С. П. Бирик, С. Я. Єрмоленко, Л. О. Пустовіт]; за ред. С. Я. Єрмоленко. — К., 1998. — С. 4). За епітетами простежується розвиток образного мовомислення письменника, часу, зміна естетичних оцінок, цінностей буття, вплив ліричних та епічних джерел на художні тексти та ін., що привносять у той чи той мовний знак додаткову, конотативну інформацію.

Теоретичне опрацювання структурно-семантичних особливостей одиниць мови неможливе без урахування специфіки їх уживання та окреслення типології їх відношень, зв'язків у тексті, що передають певну інформацію та виражають суб'єктивну модальність автора.

Сучасна лексикографія не може вже обходитися без опори на опрацювання певних лінгвістичних корпусів, адже що більше матеріалів долучено до аналізу, то вища вага висновків і рівень їх достовірності, це значно економить зусилля порівняно

з традиційною технологією збирання прикладів вручну. На часі створення корпусів писемної (художні, мемуарні, публіцистичні, наукові, релігійні тексти) та усної (повсякденно-побутової та публічної) української мови. У цій системі має зайняти чільне місце корпус поетичної мови власне як частковий корпус художніх текстів. Відсутність корпусу національної мови гальмує ряд проектів у галузі історичної, авторської лексикографії та словників із функціональним аспектом, зокрема словника епітетів, зробленого на широкій джерельній базі.

За останні двадцять років підготовлено велику кількість дисертаційних праць, присвячених дослідженню поетичної мови, в яких нерідко є додатки-показчики, словнички слововживання, наприклад, епітетів — одних із основних засобів асоціативно-образного зображення реальності, конкретно-чуттєвого впливу на читача. Роботи у сфері лінгвопоетики присвячені безпосередньому, цілеспрямованому аналізу структури, семантики, стилістичних функцій епітетів як визначальної ознаки ідіостилів, жанрових різновидів стилів тощо, співвідношення традиційного та індивідуально-авторського в іменниково-прикметникових словосполученнях.

Робота з епітетами — це робота з певними мікроконтекстами, синтагмами, розміченими текстами, з яких дослідник-лінгвостиліст, лексикограф вибирає іменниково-прикметникові словосполучення з мовно-естетичним чи логіко-поняттєвим змістом, для ідентифікації семантики яких достатньо словосполучення, частини чи цілого речення, строфи або ж усього віршового тексту, певної частини прозового, публіцистичного, драматичного, наукового твору.

Для лексикографічного опрацювання епітетів мінімальним поетичним контекстом є словосполучення — зі звичним, усталеним поєднанням слів чи з так званим поетичним, тобто таким, що засвідчує нову сполуку слів національної мови: «Головною функціональною і конструктивною ознакою незвичних словосполучень є їхнє естетичне значення, тобто термін *поетичне словосполучення* найбільш прийнятний» (Пустовіт Л. О. Словник української поезії другої половини ХХ століття. — К., 2009. — с.180). Якщо у «Словнику епітетів української мови» (Словник епітетів української мови / [автори-укладачі:

С. П. Бирик, С. Я. Єрмоленко, Л. О. Пустовіт]; за ред. С. Я. Єрмоленко. — К.: Довіра, 1998. — 431 с.; далі — Словник) розрізнено загальномовні, традиційні та оригінальні епітети, то останні в «Новому словнику епітетів української мови» (Єрмоленко С. Я., Єрмоленко В. І., Бирик С. П. Новий словник епітетів української мови. — К.: Грамота, 2012. — 488 с.; далі — Новий словник) виокремлені під гаслом *індивідуально-авторські епітети*.

У словнику епітетів вибрані з поетичного корпусу (чи з поетичної картотеки) словосполучення засвідчують синтаксичний механізм змін поетичної семантики, узалежнений від мовно-естетичної настанови висловлення. Через це у такому реєстрі поетичних синтагм варто відокремлювати вживання епітета в метафоричному поетичному словосполученні, у структурі порівняння, фразеологізму, а не обмежуватися лише розмежуванням означальних слів за семантикою, за «узвичасністю — незвичасністю», структурою та образністю. У зв'язку з цим змінено структуру словникової статті, яка була у Словнику. Так, у Новому словнику окремо виділено епітети, що вживаються у структурі:

- порівняння: *Стояла хата, наче мати боса, по самі вікна у тумані снів* (Н. Давидовська); *О, Львово, батьку мій камінний* (Д. Павличко);

- іменникової метафори: *А як вечір срібними човнами Пропливе між парами в саду — Над твоїми чистими думками Зіркою щасливою зйду* (Б. Олійник); *Дзвінка безодня над землею чолом задуманим горить* (В. Сосюра).

Таке розмежування має науковий інтерес для вивчення психологічного і логічного погляду на епітет, процесів переорієнтації, перетворення у внутрішній формі тропа, адже «категорія перетворення — конститутивна ознака художньої мови як нульової точки естетичного відліку. Вивчити способи перетворення (зокрема словоперетворення) — означає пізнати «механізм» поетичної мови» (Пустовіт Л. О. Знач. праця. — С. 182).

Епітети — поліфункціональні одиниці мови, вони поєднують оцінно-естетичне, образотворче, емоційно-експресивне призначення та комунікативно-прагматичне стереотипне в культурі масмедійного, науково-освітнього повсякдення.

Вперше у працях В. П. Григор'єва та монографіях, виконаних за його редакцією, було обґрунтовано необхідність розвитку й удосконалення поетичної лексикографії, розкрито принципи відбору для лексикографічного опису образних одиниць, зокрема словосполучень.

У російській та українській лінгвопоетиці багато уваги було приділено визначенню статусу ключового слова-образу поетичної синтагми та його ролі як фразового ядра в моделі поетичного слововживання (С. Я. Ермоленко, Л. О. Пустовіт, Л. О. Ставицька, А. К. Мойсієнко та ін.). За семантикою ключових слів прийнято розрізняти словосполучення на позначення зовнішності, внутрішнього стану людини, явищ природи, акустичного, зорового, одоративного тощо сприйняття довкілля. Саме репрезентанти цих груп складають основу заголовкових слів реєстру словника епітетів: у Словнику їх 301, а в Новому словнику додано ще 66. Зокрема *абрикос, акація, атмосфера, бандурист, батьківщина, брат, верба, весілля, випадок, відчай, військо, врожай, вулиця, гори, гріх, груша, двері, дерево, дитина, діти, дочка, дружина. жаль, зерно, зміст, казка, липа, листя, люди, мить, місто, молодиця, молодість, ніс, ноги, образ, пальці, парубок, питання, плечі, погода, постать, природа, промінь, пшениця, рід, родина, світ, сім'я, сльоза, спів, течія, українець, хлопець, хода, церква, чоло, юнак, явір* та ін.

Окрім таких загальних теоретичних положень, що визначають структуру лексикографічної праці з функціональним аспектом, варто виділити коло проблем, які можуть бути окреслені на цій базі корпусу поетичної мови. Насамперед те, що словник епітетів об'єднує поетичні мікроконтексти різних часових відтинків — від І. Котляревського до наших днів, що уможливує погляд на поетичну мову як на живий динамічний організм у контексті історії літературної мови та змінюваність типів означень, супроводжуваних ними оцінок до заголовкових слів.

У словнику поетичної мови актуальні також аспекти україно- та людиноцентризму. Наприклад, в одній із публікацій про цей словник С. Я. Ермоленко написала: «Серед заголовкових слів *Україна, Дніпро, Київ* — знакові для українців слова, означуваність яких пов'язана з національно-мовним світоглядом,

особливостями сприймання національного простору й вербалізацією його в мові. Ідея україноцентризму яскраво виявилася у кількісних характеристиках заголовкового поняття *Україна*: у Новому словнику зафіксовано 311 епітетів-означень проти 72 у попередньому словникові» (Єрмоленко С. Я. Новий словник епітетів української мови // Лексикографічний бюлетень. — 2009. — Вип. 18. — С. 7).

У словнику мови поезії номінації *батько, мати, брат, сестра, баба, бабуся, дитина, діти, дід, жінка, чоловік, юнак* — це слова із глибинною традицією народнописенного, народнопоетичного та поетичного літературного асоціативно-образного вживання, пор. традиційні, індивідуально-авторські епітети та означення у структурі порівняння до лексеми 'дід': *Під хатою дідусь сивенький Сидить* (Т. Шевченко); *Між вулицями порався сухенький безбородий і безвусий, традиційно солом'янобрилий дідусь* (М. Босак); *Попід горою, яром, долом, Мов ті діди високочолі, Дуби з гетьманицини стоять* (Т. Шевченко). Щодо їхнього означення можна підкреслити, що «через характерні епітети вимальовується прикметниково-означальне поле зовнішності людини, оцінюваної українцями. Національні особливості бачення вроди (жіночої, чоловічої) віддзеркалюють поняття, вербалізовані в словах-оцінках, словах-означеннях» (Там само. — С. 8)

Важлива теоретична і практична проблема — дифузність меж поетичної мови. Здавалось би, у такому типі словника немає місця функціонально-стильовим ремаркам. Натомість і Словник, і Новий словник — це зібрання означальних слововживань, у яких засвідчено роль функціональних конотацій прикметників, дієприкметників в українському мовно-національному просторі. І знаками конотованості є, зокрема, ремарки *розм.* (*розм., зневажл.*), *прост.*, *нар.-поет.*, *поет.*

Щодо слів із позначкою *розм.*, то вони насамперед є знаками народнорозмовної основи естетичної норми української літературної мови. Ця ремарка засвідчує зв'язок слова із невимушеною розмовно-побутовою мовою, яка трансформується в мові художньої літератури, переважно у прозовому тексті. Пор. такі розмовні прикметники у Новому словнику: *розм.: придуркувате обличчя* (С. 256), *шикарна ніч* (С. 251), *нікудишня пам'ять*

(С. 267), *празникова робота* (С. 300), *нікудишня розмова* (С. 304), *страшна сила* (С. 328), *гонористе серце* (С. 325).

Щоправда, далеко не завжди можна побачити й відчутися їхнє функціонування в тому чи тому контексті, оскільки автори-укладачі прагнуть показати в дібраних цитатах позитивно оцінені явища, естетично довершені словообрази, індивідуально-авторську оригінальність поетичних словосполучень.

Окрема група розмовних епітетів — це сфразеологізовані словосполучення із зниженою конотацією, як-от: *лайл. (чортова робота* (С. 282)), *вульг. (суча баба* (С. 17)). Ці експресиви в певній семантичній групі можуть утворювати цілі синонімічні мікрогрупи: *баба* — *бісова, вража, клята, суча, чортова* (С. 17). У Новому словнику вони не проілюстровані, подані як усталені означення. У попередньому ж виданні процитовані: *Іван з пересердя аж сплюнув: Не чортова баба? А скажи, що десь принесли сіль чи гас, бігцем, як шістнадцятка, побіжить* (М. Стельмах), *настрій — мерзотний, паршивий, собачий* (С. 243).

Як бачимо, розмовні епітети — джерело експресивності фразеологізмів. Відірвані, відмежовані складниками лексикографічного тексту від слова, з яким вони фразеологічно зв'язані в мові, у статті словника епітетів такі прикметники стають «квантами знання», імпліцитно виражають певну образну асоціацію, культурно-національну конотацію, вони є культурно зумовленими (В. Д. Ужченко). Так, у реєстрі поетичного словника є лексеми *пам'ять* і *розум*. У ФСУМ зафіксовано фразеологізм *коротка пам'ять* 'хто-небудь має здатність швидко забувати' (С. 606). У Новому словнику подано епітетні ряди до слова *пам'ять*, у яких є «уламки» розмовних фразеологічних одиниць — *дірява, дівоча, дурна, куряча* (С. 267). Так само Словник доповнює синонімічний ряд до засвідченого у ФСУМ фразеологізму *курячий розум* 'хто-небудь розумово обмежений, нездатний логічно, тверезо мислити' (С. 759). Це сфразеологізовані розмовні прикметники *бабський, телячий* (С. 307) із зневажливо-іронічною конотацією. У Словнику була така ілюстрація: *От коли я подумаю своїм бабським розумом, то чого занадто багато люди людей ворогами роблять* (М. Стельмах). Такі епіте-

ти варто зарахувати до звичайних, побутових, об'єднаних в окремий перелік.

Компоненти словника епітетів — це й розмовні емоційно-експресивні означення, що виражають інтенсивність конкретної ознаки, яку називає мотивувальне слово. Зокрема, такі розмовні прикметники входять у систему семантичної групи на позначення зовнішності людини, де однією з ключових є назва *обличчя* — *бровате, мордате, носате, щокате* (С. 253). Наприклад: *Його носате обличчя і досі мертвотно перекривлене страшною напругою* (М. Стельмах). Вони продуктивні в розмовній, художній мові, їм властива аксіологічність, але в загальномовному словнику ці прикметники не мають ремарки *розм.* Так само не марковані слова з відтінком розмовності, яку створюють характерні словотворчі афікси (*-уват-, -лив-*): *простакувате обличчя* (С. 256).

Ряд означень — це прикметники, що вживаються у переносному значенні та в семантиці мають виразний експресивний компонент, як-от: *жахлива сила* (С. 327), *базарна розмова* (С. 304), *скажена пам'ять* (С. 267), *скажена кров* (С. 204), *заяложене ім'я* (С. 177), *кислий настрої* (С. 243). Наприклад: *Скажену пам'ять мав його батько* (М. Стельмах).

Відзначаємо також, що в Новому словнику, як і в попередній праці, є концептуальні розмовні прикметники, повторювані в кількох словникових статтях. Це одиниці з емоційно-експресивною розмовністю, інтенсифікатори смислу (*дикий* — аплодисменти, ненависть, сон, туга, розпач, пісня, радість, холод, цікавість; *пекельний* — дорога, праця, ніч, спека; *здоровий* ('великий, сильний') — руки, село, полум'я, хустка, човен, чоловік; *собачий* ('надзвичайно сильний') — туга, холод), носії аксіологічної семантики зі знаком «—» (*бісовий, чортівий, чортячий, диявольський* — баба, робота, завірюха, спека, холод; *собачий* ('дуже тяжкий') — вдача, доля, настрої, серце, смерть, старість; *звіриний, звірячий* — обличчя, сила, ненависть, серце). Наприклад: — *Марку! Швидше самовара! У мене тут чортячий холод...* (У. Самчук); *Рибалки вдарили по воді плиском байбаками, і здоровий човен полинув по лимані, неначе птиця по небі* (І. Нечуй-Левицький). Такий перелік засвідчує певну емоційно-оцінну основу культурного знання, художнього значення розмовності.

Отже, розмовні прикметникові означення у Словнику та Новому словнику відображають певні емоційно-ціннісні реєстри слововживання у художньому дискурсі. Національно-культурна інформація, надана в цих лексикографічних працях, має аксіологічне наповнення, відображає шкалу стилістичних відтінків розмовності, є віддзеркаленням проблем ремаркування розмовної лексики в лексикографічній практиці. Розмовно-побутова мова як компонент повсякденної культури — це сфера продукування експресивних вторинних номінацій у соціально-історичному контексті. Образні стрижні словників концептуально насажені. Художнє значення лексем поетичного словника постає не лише як актуалізоване предметно-поняттєве мовно-естетичне наповнення конкретної мовної одиниці, а й як модифіковане сценарними, жанрово-стильовими чинниками. Тобто воно є не лише високе, естетичне, «красиве», а й емоційно-знижене, ужитково-побутове, — із широким спектром культурних конотацій.

Внутрішня форма словника епітетів репрезентує широке коло теоретичних і практичних проблем у сучасній лінгвістиці, скоординованих з історією літературної мови, історичною стилістикою, лексикологією, лексичною семантикою, лінгвокультурологією, теорією поетичної мови, пов'язаних із його укладанням та практичним застосуванням і вивченням.

Сергій Чемеркін

ПРО ОДНУ ТЕЗУ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІНГВОСТИЛІСТИЦІ

2001 року в одному з періодичних видань Київського національного університету ім. Т. Шевченка з'явилася стаття С. Я. Єрмоленко «Сучасні проблеми дослідження літературної мови», основну ідею якої можна представити так: сучасна мовна практика корегує аксіоматичну досі тезу про те, що взірці